

ДО ІСТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО – ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОДИНИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ

Полкова система устрою була найбільш специфічною ознакою політичної системи Гетьманщини як державного утворення на українських землях у другій половині XVII - першій половині XVIII ст. Слід зазначити, що інших аналогів подібної військово-політичної системи в історичній практиці невідомо. Полки були одночасно і військовими, і політико-адміністративними, і територіальними одиницями зі своїм досить специфічним управлінським апаратом, структурою, керівними органами та строгою підзвітністю гетьману й генеральній військовій канцелярії при вирішенні найважливіших питань економічного, політичного, соціального та культурного життя на території як окремої адміністративної одиниці, так і всієї країни.

Як свідчать джерела, окремі полки (але як суто військові одиниці) існували на території України ще наприкінці XVI - у першій половині XVII ст. Відомий український історик М. О. Максимович зазначав, що в історії українських полків цього часу можна умовно виділити два періоди, перший з яких пов'язаний із запорозьким гетьманом Богданом, коли в 1576 р. були утворено 10 полків з 20-тисячним козацьким реєстровим військом (з них 7 - на Правобережжі, 3 - на Лівобережжі, в тому числі й Полтавський полк); другий період піднесення полків припадає на час після повстання Павлюка та Острянці 1638 р., коли було визначено, що в Україні повинно бути 6 реєстрових полків і в кожному - по 1000 козаків [1,658-659].

Після обрання гетьманом Б. Хмельницького та невдовзі після початку Визвольної війни поділ на полки в Україні був трансформований, його було фактично піднято на інший рівень. Полки стали не лише військовими, але й політико-адміністративними та територіальними одиницями держави. У літописі Самовидця станом на кінець 1648 р. перелічено 12 правобережних полків та 13 лівобережних. Серед останніх Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Зіньківський (або Гадяцький), Київський та інші. Слід зазначити, що за іншими джерелами загальна кількість полків на території України була дещо відмінною, на що звертав увагу М. Максимович [3,661].

На території нинішньої Полтавської області утворилося відразу 7 полків, які налічували в різний час до 114 сотень. Як справедливо зазначав один з полтавських істориків Л. Падалка, Полтавський полк серед них був "найсильнішим" [6,90]. Він належав до тих українських полків, які утворилися найраніше, а як адміністративно-територіальна одиниця проіснував з 1648 по 1765 рік. Полк займав землі між річками Орель та Ворскла, частково виходячи на правий берег останньої. На півночі спочатку своєрідною природною межею кордону полку була р. Псел, але згодом його кордони поступово пересувалися на південь по мірі колонізації цих територій. Територія полку безпосередньо межувала з землями Запорожжя та з відкритими степами, була фактично окраїною Гетьманщини. До нього входили містечка та селища, розташовані в основному на берегах річок (Великі Будища, Полтава, Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки, Сокілка, Кишінька - на Ворсклі, Китайгород, Царичанка, Маячка, Нехвороща - на Орелі). Дещо пізніше до складу полку ввійшли три містечка, розташовані на Дніпрі (Орлик, Переволочна та Келеберда), а також Решетилівка на р. Голтва. Першим полтавським полковником став у 1648 р. один з найбільш відомих сподвижників Б. Хмельницького Мартин Пушкар. Полковницький пернач він тримав до самої своєї смерті в 1658 р.

Спеціальну увагу історії Полтавського полку в своїх працях приділяли українські історики XIX - початку XX ст. М. Максимович [3], О. Лазаревський [1;2], В. Модзалевський [4], Л. Падалка [6]. В особистому архіві О. Лазаревського збереглися

чернетки практично закінченої праці, присвяченої суто історії Полтавського полку як адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини, що мала бути опублікована як четвертий том його славнозвісного "Описания Старой Малороссии" (цьому на заваді стала передчасна смерть історика) [8]. Деякі цікаві джерела, що безпосередньо стосувалися Полтавського полку були опубліковані окремими виданнями (наприклад, [5]) та в тематичних збірниках ([6] тощо). Тут ми зупинимось лише на окремих аспектах адміністративно-територіального устрою полку, спираючись і на праці попередніх дослідників, і на окремі опубліковані та архівні джерела.

На 1649 р. після приєднання до Полтавського полку частини Га-дяцького в ньому налічувалося 19 сотень. Перелік цих сотень та імена сотників подано в праці М. Максимовича [3,724-725]. Він же на основі архівних джерел досить ретельно простежив адміністративно-територіальні зміни Полтавського полку протягом століття. Так, у 1660 р. від Полтавського полку було відокремлено частину сотень і утворено Зіньківський полк. Решта сотень полку була переформована. Серед них залишилося 10 сотень, що входили до складу полку постійно: Полтавська полкова, Будянська (Великобудицька), Старосанжарська, Новосанжарська, Біликівська (Билицька), Кобеляцька, Сокільська, Кишинська, Переволочанська та Келебердянська. Крім цього, до складу полку ввійшли ще три сотні, які дещо пізніше були передані до Миргородського полку (Білоцерківська (колишня Балаклійська), Яресківська та Шишацька), а також Зіньківська та Опішнянська сотні (за гетьманування Д. Многогрішного), які пізніше знову відійшли до Гадяцького полку. На 1660 р. до Полтавського полку входили Остапівська та Голт-вянська сотні, що ще в 1649 р. були відокремлені від Чигиринського, а на початку 70-х рр. XVII ст. включені до Миргородського полку. Отже з 1660 по 1672 р. в Полтавському полку налічувалося 17 сотень.

Після цього територія Полтавського полку досить активно почала освоюватися вихідцями з Правобережжя (в основному з Уманщини та Поділля). Як результат, тут виникло багато нових поселень, сіл та містечок. Серед них - Нехвороща при впадінні р. Нехворощі в р. Орель (1674 р.), Маячка (1674 р.), Царичанка (1674 р.), Китайгород (1677 р.), Орлик (біля впадіння Орелі в Дніпро) тощо. Більшість цих сіл зараз знаходяться в межах Дніпропетровської області (Дніпродзержинський, Царичанський та Магдалинівський райони) та Кобеляцького району Полтавської області. Вказані нами дати заснування наводить у своїй праці М. Максимович. Однак, на наш погляд, з деякими з них не можна погодитися. Адже на місці цих населених пунктів і раніше, ймовірно, існували слободи й поселення, а згадані дати досить умовні, оскільки свідчать скоріше вже про той час, коли вони стали центрами, де були зосереджені полкові канцелярії. На цьому ж наголошував в одній із своїх праць О. М. Лазаревський [1,357-358]. Саме наприкінці XVII ст. у складі полку вже знаходилися Орлянська (Орлицька), Маяцька, Нех-ворощанська, Царичанська та Китайгородська сотні. Частина земель цих сотень одночасно входила до складу Кодацької паланки. Нарешті останніми до складу полку (після 1723 р.) увійшли 2-а Полтавська полкова та Решетилівська сотні. І, таким чином, на 1744 р. у полку налічувалося всього 17 сотень (за винятком тих, що були передані, як уже зазначалося вище, до інших полків).

Оскільки Полтавський полк був досить віддаленим від центра Гетьманщини і займав окраїнне положення, то він, з одного боку, не приваблював своїми землями генеральної козацької старшини та російських сановників, бо це не могло мати великої економічної вигоди, а з іншого боку, близькість Запорожжя сприяла збереженню тут на значно довший час старовинних козацьких традицій та звичаїв. О. М. Лазаревський цілком справедливо, на наш погляд, зазначав, що в цьому сенсі Полтавський полк був винятком в усій Гетьманщині, оскільки в решті полків не лише селяни, а й рядові козаки були в повній залежності від старшини практично вже в 70-х рр. XVII ст., а полковники стали "гетьманськими чиновниками", оскільки полчани не могли впливати на їх призначення. У Полтавському полку вибір полковників до кінця XVII ст. залежав "дійсно

від волі "товариства", хоч останніми в таких випадках завжди керував невеликий гурт багатіїв, що вміли підкорити своєму впливу й інших" [1, 360-361]. До кола цих осіб входили Мартин Пушкар та його сини, Федір Жученко, Дем'ян Гуджоль, Прокіп Левенець, Дем'ян Яковенко, Леонтій Черняк. Згодом до них приєднався також єврей-вихрест Павло Герчик, свояк генерального обозного І. Забіли, який теж декілька разів наприкінці XVII ст. утримував полковницький пернач.

Слід особливо наголосити, що вибір полковника в Полтавському полку (особливо в другій половині XVII ст.) значною мірою залежав не лише від багатства чи впливовості того чи іншого конкретного претендента на цю посаду, а й від політичних тенденцій та боротьби різних угруповань старшини за гетьманську булаву. При цьому полтавці далеко не завжди підкорялися лівобережним гетьманам і визнавали їх верховенство, а частіше прислухалися до думки запорожців або навіть мали самостійну думку. Показовим є приклад з лівобережним гетьманом Д. Многогрішним, якого підтримував тодішній полтавський полковник Д. Гуджоль, але не хотіла визнавати полкова старшина, що врешті-решт призвело до усунення останнього й обрання на його місце Кості Кублицького, який був прихильником Петра Дорошенка. Коли ж і той під тиском Москви та Многогрішного відмовився підтримувати правобережного гетьмана, то полтавська старшина обрала нового полковника - Філона Гаркушу, що був давнім приятелем П. Дорошенка. І хоч згодом полтавчан змусили підкорятися саме тим гетьманам, які були "зручними" для Москви, прояви "вольності" та "непокори" для полтавської старшини були характерні і в подальшому. Звідси й доволі часті "переобрання" полковників у Полтаві, окремі з яких не затримувалися на своїй посаді й року. Звичайно, при цьому слід враховувати, що керівництво окремих з них просто не вдовольняло представників полкової старшини та полчан, що теж часто призводило до швидкого усунення таких полковників з посади.

Однак, починаючи з гетьманування І. Самойловича, полтавчани поступово втрачають номінальне право обирати полковників, а за І.Мазепи полковники почали вже призначатися гетьманом. Разом із цим поступово припинилися часті заміни полковників. Так, протягом 1695— 1708 рр. пернач полтавського полковника перебував у руках Івана Іскри, який до того був корсунським полковником. Як відомо, у червні 1708 р. за донос на І. Мазепу за розпорядженням Петра І Іскра був страчений. Після нього полковий уряд очолив Іван Прокопович Леве-нець (1708-1714 рр.), а потім Іван Леонтійович Черняк, за часів якого в полку процвітало хабарництво, а він сам неодноразово притягувався до суду, хоч так і не був покараний. У 1727 р. у полковники полтавські "був пожалуваний" зять гетьмана Д. Апостола Василь Васильович Кочубей, а останнім полтавським полковником став Андрій Андрійович Горленко, який займав уряд більше тридцяти років аж до припинення існування полку в 1765 р.

Як і в інших полках, полковник та старшина становили уряд Полтавського полку. При полковнику діяла полкова канцелярія, яка була своєрідним адміністративно-територіальним та військово-політичним управлінським органом. Матеріали із фонду "Полтавської полкової канцелярії" охоплюють 1726-1784 рр. і дають загальне уявлення про основні напрямки її діяльності в соціально-економічній, політичній, судовій сферах [9]. Полкова канцелярія постійно вела свої журнали, протоколи, проводила ревізії полку, складала різноманітні списки та переліки, видавала розпорядження, реєструвала та зберігала документи. Але, щоправда, слід зазначити, що в силу обставин не збереглися матеріали полкової канцелярії за другу половину XVII ст., що значно ускладнює дослідження саме цього періоду історії полку.

Розгляд адміністративно-територіальних змін та окремих аспектів політичного життя Полтавського полку дозволяє констатувати, що всі вони значною мірою залежали від внутрішнього та зовнішнього становища Української козацької держави, були підпорядковані вирішенню різних поточних питань, ініціювалися гетьманами, а ще частіше російським урядом і були спрямовані врешті-решт на поступове нівелювання

будь-яких відмінностей або особливостей у політико-адміністративній системі Гетьманщини та заміну полкового устрою характерним для Росії адміністративним поділом спочатку на намісництва (у 80-х рр. XVIII ст.), а потім на губернії, повіти та волості (на початку XIX ст.). Колишні землі Полтавського полку згодом входили до складу різних територіальних одиниць Російської імперії, а переважна їх частина у XIX ст. зосередилася в межах Полтавської губернії, як однієї з частин новоствореної імперської адміністративної системи. Наше дослідження не претендує на вичерпність і завершеність, а історія Полтавського полку як адміністративно-територіальної та військово-політичної одиниці Гетьманщини потребує подальшого спеціального наукового вивчення, як і в цілому весь тогочасний устрій згаданого державного утворення на Лівобережній Україні.

Джерела та література

- 1.Лазаревский А. М. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. -1891. -Кн. 9. - 357-374.
- 2.Лазаревский А. М. Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк // Киевская старина. - 1903. - Кн. 4. - С. 97-107.
- 3.Максимович М. А. Обзорение городских полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельцкого // Максимович М. А. Собр. соч. : В 2-х т. -К.,1876.-Т. 1.-С. 654-727.
- 4.Модзалевский В. Л. Материалы для истории Полтавского полка. - Полтава, 1905.
- 5.Опись Полтавского полку реки Орель (1731 г.). - М.,1909.
- 6.Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. - Полтава, 1914.
- 7.Полтаві 800 років: 36. документів та матеріалів. - К.,1974.
- 8.Національна бібліотека України. Інститут рукописів. - Ф. 1. - Спр. 58171, 59193, 70239.
- 9.Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 94 (Полтавська полкова канцелярія).